

Тема № 7

Теоретичні основи вікової психології

Як самостійна галузь знань вікова психологія ґрунтується на вченні про психічний розвиток людини протягом усього життя, про закономірності та особливості психічних змін, реалізацію потенціалу особистості на кожному етапі її життя від народження до останніх хвилин. Черпаючи знання із загальної психології та інших галузей психологічної науки, вона сформувала методологію досліджень актуальної для неї проблематики, результати яких збагачують не тільки психологічну теорію і практику, а й інші сфери наукової і практичної діяльності людини.

Психічний і особистісний розвиток людини

Будь-які спроби (від античності до сьогодення) пізнати вікові особливості психічного розвитку особистості завжди опинялися перед необхідністю з'ясування його джерел, рушійних сил, сфери розгортання, а також закономірностей і наслідків. У поглядах на цю проблематику окреслилися дві точки зору, жодній з яких не вдалося побачити її у всій багатоманітності. Прибічники однієї розглядали індивідуальний розвиток як розгортання закладених в організмі задатків, іншої - як зародження і формування нових якостей під впливом зовнішніх чинників. У цих двох інтелектуальних фокусах формувалися різноманітні наукові концепції, теорії, моделі психічного розвитку особистості.

Сутність психіки і особистості. Дослідження змісту, закономірностей, механізмів і динаміки психічного та особистісного розвитку людини передусім пов'язані з розумінням сутності психіки та особистості.

Психіка (грец. *psychikos* - душевний) - функція мозку, сутність якої полягає в активному відображенні людиною об'єктивної реальності та регулюванні поведінки й діяльності.

Психіка є надскладною ідеальною системою, якій притаманні нестійкість, відкритість і нелінійність. Для її характеристики неможливо використати традиційні уявлення про простір. Структура цієї системи не зводиться до просторової сукупності елементів, вона вміщує в собі різні види психічних явищ. Складовими (елементами) її є локалізовані процеси. Психіці властиве своєрідне перекриття елементів. Наприклад, не існує межі між особистістю і свідомістю, між свідомим і несвідомим, між емоціями й інтелектом, між особистістю і духовністю людини тощо. У цій системі є більш-менш постійні та нестійкі феномени, наприклад тривалі переживання і ситуативні емоційні спалахи.

Утворення нових елементів відбувається у взаємодії таких двох тенденцій, як локалізація (створення однорідності в цілісній психіці) і *розсіювання* (перехід у дифузний стан). Друга тенденція є не розпадом, а силою, що зумовлює появу нового елемента (потреби, звички, наміру, якості тощо). Її конструктивним результатом є нове самоструктурування психічного в майбутньому. Такі процеси можуть відбуватися тільки завдяки

неврівноваженості та відкритості психіки людини зовнішньому і власному внутрішньому світам.

Психіка є невірноваженим, нестійким утворенням, однак вона здатна спонтанно самоорганізовуватися і са-морозвиватися. Ця система може перебувати у більш чи менш стабільних станах. Ситуативна нестійкість психіки є умовою її динамічного розвитку.

Для психіки людини характерна відкритість, вона постійно перебуває у взаємозв'язках та взаємодії із зовнішнім оточенням. Наприклад, у процесі взаємодії індивіда з іншими людьми, предметним світом відбувається і внутрішня взаємодія між окремими елементами його психіки. Відкритість також означає наявність внутрішніх джерел психічної енергії, обмін цією енергією з оточенням (у міжособистісній взаємодії). Процеси обміну відбуваються не тільки на "межі" психічної сфери, а і в кожній її "точці", яка не локалізована, а постійно змінює свої "координати".

Нелінійність психіки як системи виявляється у мінливості порогів чутливості до зовнішніх впливів і само-впливів.

Поріг чутливості - величина подразника, який викликає або змінює яскравість сприйняття, силу відчуття.

Нижче порога ситуативної чутливості (відсутність чутливості) зовнішні впливи, наприклад наполеглива вимога до дитини, не дають ефекту (дитина не змінює своєї поведінки), не викликають реакцію-відповідь (все зменшується, стирається, забувається, не залишається ніяких слідів), а вище порога (наявність чутливості) - її ефект у багато разів зростає. Тоді й незначний вплив, наприклад спокійно зроблене підлітку зауваження, викликає сильну реакцію з тривалим ефектом. Загальний результат впливу залежить від багатьох чинників.

Розгляд психіки як нелінійної системи означає, що у певні моменти впливи значної сили на неї не дають ефекту. І навпаки, за певних ситуацій навіть невеликий вплив на людину справляє значний ефект. Це характерне для критичних моментів загострення суперечностей (момент сильних переживань, надзвичайних подій, важливих життєвих виборів), особливо коли психіка дитини організовується і дезорганізовується, тобто перебуває у дуже невірноваженому стані. У критичний момент вона досягає пункту, в якому здатна до біфуркації (роздвоєння), тому важко передбачити, який вибір зробить дитина.

Психіка може розвиватися в різних напрямках, охоплюючи наприклад розвиток здібностей чи становлення характеру особистості тощо. Це означає, що у точках біфуркації відсутня жорстка визначеність, а діє вищий тип детермінізму (зумовленості) з розумінням неоднозначності майбутнього, але з можливістю виходу на бажане майбутнє. Отже, в реальній картині психічного та особистісного розвитку дитини присутній і протилежний традиційному детермінізму момент - випадковість, нестійкість. Після вибору одного із можливих шляхів розвитку знову вступає в силу звичний детермінізм, і так триває до наступного моменту загострення суперечностей.

Психіка дитини і дорослої людини біфуркує багато разів. Це зумовлене віковими кризами, критичними моментами в розвитку окремих психічних функцій чи властивостей (мислення, мотивації навчання, характеру тощо). Крім того, критичні моменти виникають ситуативно. За таких обставин змінюється ставлення до іншої людини. Наприклад, у конфлікті учня з учителем, який пішов назустріч, його негативне ставлення до педагога змінюється на позитивне. Так само можуть змінюватися ставлення до вивчення певного предмета, оцінка явища, процесу об'єктивного світу і самого себе. Бувають ситуації, коли учень одержує підтвердження свого Я завдяки досягнутому успіхові, випадковій удачі, прочитаній книжці, розмові з іншою людиною, змінює самооцінку та рівень домагань. Він може бути байдужим до переконливих повчань одного вчителя і дуже переживати зауваження іншого.

Такій складно організованій системі, як психіка дитини, не можна нав'язати шляхи розвитку, а можна тільки підтримувати тенденції її розвитку, керувати ним. При цьому нерідко важлива не сила впливу, а правильна його організація, структура та момент дії. Керування психічним та особистісним розвитком не може зводитися до сліпого втручання у внутрішній світ методом проб і помилок, водночас воно має уникати впливів, що не узгоджуються із внутрішніми тенденціями розвитку особистості. Ця діяльність повинна ґрунтуватися на знанні загальних можливостей психіки, що розвивається, узгоджуватися із внутрішніми її тенденціями, враховувати позицію людини.

Донедавна у вітчизняній віковій психології було поширене уявлення про прогресивний, жорстко керований розвиток психіки людини. Спираючись на знеособлений ідеал прогресу (соціального, технічного, технологічного), вона нехтувала духовним, особистісним і творчим розвитком людини, сконцентровувала зусилля на її функціональному розвитку (пам'яті, мислення, вмінь, навичок тощо). Одночасно декларувалася ідея про всебічний і гармонійний розвиток особистості.

Недосконалість теорій психічного розвитку також полягала в намаганні виокремити один із аспектів розвитку та перетворити його на домінанту, показник чи детермінанту розвитку. Таку роль відводили культурі, спадковості, провідній діяльності, свідомості, Я-образу, інтелекту та ін. Однак для адекватного відображення психічного розвитку необхідно враховувати всі його плани. Тільки за таких умов, наприклад, можна вирішити проблему норми і патології розвитку.

Розвиток психіки є невід'ємною складовою розвитку особистості. Ця інстанція людини взаємодіє з навколишнім світом, однак не просто пристосовується до нього, а виокремлює себе з нього. Її психологічним центром є Я, що об'єднує та організує внутрішній світ людини. Особистість, ставлячи цілі, плануючи свою діяльність, самоспричинює свою внутрішню і зовнішню активність. Вона самовизначається у процесі рефлексії, оволодіння духовно-моральними цінностями, які забезпечують орієнтування у навколишньому світі й у своєму житті. Вираженням її індивідуальності є

здібності, нахили, інтереси, характер, темперамент тощо. Особистість саморозвивається у процесі життєдіяльності, пізнанні світу і себе в ньому, постійно переживає у просторі й часі свою екзистенцію (існування).

Особистість - духовна, соціально-психологічна інстанція людини, функціями якої є виокремлення себе з оточення, самоспричинення внутрішньої і зовнішньої активності, самовираження та саморозвиток у цілісній життєдіяльності, активне переживання у часі і просторі своєї екзистенції.

Проблема розвитку особистості пов'язана із фактором свободи. Для розуміння її місця та ролі в розвитку особистості важливе значення має парадокс, згідно з яким людина, маючи в основі своєї суті свободу, часто відмовляється від неї. Пізнати цей парадокс допомагає аналогія з психофізіології. За твердженням російського психолога Миколи Бернштейна (1896-1966), рух - це долання надлишкових ступенів свободи. Досконалий, точний рух чи дія передбачають обмежену кількість ступенів свободи в русі людського тіла. Аналогічно відбувається такий перцептивний процес, як побудова адекватної образу реальності. Він теж пов'язаний із подоланням суб'єктом сприймання надлишкових ступенів свободи образу стосовно оригіналу. Особистість мимовільно впізнає і згадує образ на основі адресного, асоціативного чи смислового принципів, що фактично є обмеженням ступенів свободи.

Мислення людини вільне, бо вона може дозволити собі роздумувати над чим завгодно на основі принципу аналізу. Саме завдяки цьому результати людського мислення іноді нетривіальні, що є умовою для геніальних відкриттів. У цей момент свобода свідомості наближається до абсолютної. Свобода є основою в організації тілесного організму, духовної сфери, притаманна вона і людській душі.

З ідеологічних причин у радянській психології майже не йшлося про самобутність, свободу особистості. Не визнавалася можливість свободи вибору, думки і слова, волі, вільної дії.

У сучасній психології ще не склалося цілісне уявлення про особистість, яке б інтегрувало фізіологічний, психологічний, соціальний і духовний аспекти. Досліджуючи цю проблему, вчені називали ядром особистості різні феномени: О. Запорожець - емоції; Л. Божович - самосвідомість, виражену у внутрішній позиції; О. Леонт'єв - ієрархію мотивів; В. Давидов - творчий потенціал; М. Боришевський - сукупність потреб (спрямованість особистості), особистісні смисли, рефлексивність. Усі ці погляди мають певні підстави, оскільки особистість є поліфонічною, поліцентричною. Найвичерпніше уявлення про особистість вперше було представлене в *геіштальтпсихології* (нім. Gestalt - образ, цілісна форма) - напрямі психології, зосередженому на вивченні організованого цілого, властивості якого не можуть бути здобуті із властивостей його частин. Представники його виходили з того, що у людини розвиваються всі сторони психіки, особистості, духовності.

Відповідно до сучасних теорій особистості її вершиною і одночасно основою є духовність. Вона не зводиться лише до інтелектуальності, звернення розуму до етики, моралі або аскетизму. Не є вона тільки релігійністю, емоційним піднесенням духу або розумовою довірою та регульованістю поведінки на цих засадах.

Духовною є будь-яка діяльність, що зумовлює вдосконалення в людині фізичного, емоційного, інтуїтивного, ментального, соціального і вказує на життєвість внутрішньої сили особистості - внутрішньої особи.

Духовне зростання особистості вимагає від людини психічної активності й передбачає перебудову свідомості та самосвідомості, переоцінку власного Я в житті, зміну звичних настанов та орієнтацій. Першопричиною духовного самовдосконалення є мотиви, які утворюють внутрішній світ особистості, а його проявом - пошук зовнішніх опор, який реалізується у набутті спеціальних духовних знань, віруванні, спілкуванні з Богом, трансцендентуванні.

Свідченням духовного зростання є усвідомленість значущого вибору; чесність, зміна критеріїв обов'язку, совісті на критерії естетичної, творчої спрямованості, відповідно до яких людина починає свідомо творити своє життя; злагода із собою, послаблення негативних внутрішніх голосів і бажань; посилення почуття гармонії із соціальним і матеріальним світами; свідомий вибір між добром і злом, вічним і минулим, життям і смертю, красивим і потворним, щастям і нещастям, справжнім задоволенням і його сурогатом.

Психологія розвитку особистості передбачає вивчення внутрішнього світу людини, її мотивів, потреб, емоцій. У дослідженнях розвитку особистості враховують сформовані етикою еталони, ідеали, аналізують численні перешкоди, небезпеки, які підстерігають її на шляху духовного і творчого зростання, знаходять шляхи та способи уникнення цих небезпек.